

Moskva – Třetí Řím v epoše patriarchy Nikona /

Moldavsko-valašský vliv na ruskou architekturu a umění poloviny 17. století

Xenie A. Ščedrina

V polovině 17. století se v Rusku zintenzivnila politická a diplomatická aktivita vlády v oblasti vzájemných kontaktů s křesťanským východem. V této souvislosti procházela koncepce přenesení všech atributů sakrálního a politického centra pravoslavného světa na Moskvu, jež se stala aktuální v polovině 16. století, zásadní proměnou – po století programové izolace se moskevská vláda začíná výraznějším způsobem zapojovat do mezinárodního dění. Tuto proměnu svým jednáním podněcovali i představitelé nejvyššího pravoslavného duchovenstva v Konstantinopoli. Právě oni logicky kladli kromě jiného důraz na osvobození Konstantinopole a Jeruzaléma z rukou nevěřících.

Zásadní role v tomto procesu náleží patriarchu Nikonovi, který vedl ruskou pravoslavnou církev v letech 1652–1667. Nedlouhou dobu Nikonova patriarchátu charakterizovala vedle církevní reformy také intenzivní stavitelská činnost. Iverský klášter svaté Bohorodičky na ostrově v jezeře Valdaj (nebo také Valdajský klášter), klášter Svatého Kříže na ostrově Kij (Kijský klášter) v Bílém moři a klášter Vzkříšení Ježíše Krista Nový Jeruzalém na řece Istře ve Voskresensku (Voskresenský nebo též Novojeruzalémský klášter) severozápadně od Moskvy se budovaly pod bezprostředním dohledem samotného patriarchy v letech 1653–1666 [obr. 33, 34, 35, 37]. V každém z těchto klášterních komplexů byl realizován unikátní ikonografický program. Všechny tři kláštery jsou přitom vystavěny podle stejného principu, převzatého z křesťanského východu, pro který je typické vytvoření sakrálního prostoru kolem chrámu. Zatímco dějinám vzniku klášterů, jejich vnitřnímu chodu a interpretacím jejich ikonografických programů byla věnována řada prací,ⁱ otázkou Nikonova promýšlení a vytváření ikonografické koncepce klášterních komplexů se dosud nikdo nezabýval. Analýza etap jejich budování vede k závěru, že se patriarchovy záměry vyvíjely postupně, zpočátku zřejmě neměly jasnou strukturu a měnily se v průběhu stavby. Je zjevné, že Nikonova ikonografie vznikala pod vlivem konkrétní historické situace a také pod vlivem církevních představitelů křesťanského východu na dvoře cara Alexeje Michailoviče.

Realizace Nikonových stavebních plánů zřejmě vyvrcholila v letech 1656–1657.ⁱⁱ V té době probíhala v Iverském klášteře výstavba kamenného chrámu, z Athosu byla přivezena kopie Iverské ikony Matky Boží a přesídlili sem mniši z kláštera Zjevení Ježíše Krista v běloruské Orše. Tehdy se také začal stavět klášter Svatého Kříže na ostrově Kij a byl pro něj

zhotoven relikviář ve tvaru a velikosti Kristova kříže [obr. 36]. Současně byly položeny základy kláštera Nový Jeruzalém na řece Istře.

V této době se v souvislosti s probíhající válkou mezi Ruskem a polsko-litevským soustátím objevila myšlenka připojení Moldavska k ruskému státu. Do Moskvy ohledně této otázky přijelo jednat poselstvo, k němuž náležela i početná skupina církevních hodnostářů. Mezi nimi byl Dionisij Ivirit, který se zapojil do práce kremelského tiskařského dvora jako překladatel a tlumočník a podílel se také na opravování bohoslužebných knih. Posléze došlo k podepsání smlouvy stvrzující přičlenění Moldavska k Moskovii, začínající válka však realizaci moldavského projektu znemožnila, poselstvo v Moskvě nicméně zůstalo ještě téměř rok.ⁱⁱⁱ

V první polovině 17. století se v politice vládců podunajských knížectví, gospodarů, prosazuje tendence brát do ochrany nejvyšší řecké duhovenstvo. Zásadou aktivní zakladatelské činnosti gospodarů Vasila Lupua, Matěje Besaraba a jejich předchůdců vznikla na území Valašska a Moldavska soustava takzvaných metochů.^{iv} Tyto kláštery byly přímým majetkem gospodarů a příslušníků vysoké šlechty – ti se o ně starali a jako jejich patroni si brali část jejich příjmů. Metochy zároveň sloužily jako dvory ekumenických patriarchů a dvory řady slavných klášterů křesťanského východu a Athosu. Vzhledem k jejich dobré vybavenosti a zázemím byly využívány jako dočasné a posléze jako stálé rezidence patriarchů a jejich zástupců na území Moldavska, odkud se mnohem snáze udržovaly kontakty s představiteli turecké státní moci. Například klášter Galata nedaleko Jasů patřil jeruzalémskému patriarchovi, klášter Svatého Jiří Sinajskému klášteru a podobně. Zajímavý popis kláštera Svaté Paraskevvy v Jasech, který náležel sinajským mnichům, zanechal Pavel z Aleppa: „*Po celé stěně, v níž je vchod do chrámu, je namalována Boží hora Sinaj, s klášterem Mojžíšovým na místě, kde osamocný Mojžíš rozmlouval s Bohem, klášter svaté Kateřiny a další tamní kláštery, beduíni a další, jak je to všechno ve skutečnosti – to všechno patří sinajským mnichům.*“^v Ve shodě s daným textem se lze domnívat, že se při budování těchto klášterů uplatňovala myšlenka přenesení svatého místa včetně jeho typických topografických a architektonických znaků. Pavel z Aleppa mluví také o sakráliích, jež gospodarové ukládali do klášterů na Athosu, ale také je ze strachu před tureckým nebezpečím schovávali v prostorách valašských nebo moldavských metochů (například kříž z kláštera Golias v metochu patřícím klášteru Vatoped na Athosu).^{vi}

Je možné předpokládat, že ideu přenesení svatých míst křesťanského východu na Rus realizovanou v podobě tematicky koncipovaných klášterních komplexů mohl patriarcha převzít právě ze zakladatelské praxe moldavsko-valašských metochů. Nikon budoval nové kláštery

v podmínkách, kdy vstoupilo v platnost sněmovní uložení z roku 1649, omezující nakládání s církevním půdním majetkem.^{vii} Kromě toho patriarcha obnovil tradici cíleného, ideově odůvodněného zakládání nových klášterů, již se moskevští hierarchové od doby metropolitity Alexeje prakticky nevěnovali. Stavropigiální statut nově založených klášterů upevňovaly četné carovy a patriarchovy dary.

Myšlenka nejen symbolického, ale také architektonického napodobování řeckých vzorů se projevila už v době budování Iverského kláštera na Valdaji. Celková kompozice a některé specifické stavební a dekorativní prvky klášterního chrámu ukazují na Nikonovu znalost hlavního chrámu athoského Iverského kláštera. Například „stany – křídla“, přiléhající k severní a jižní stěně chrámu, napodobují chorsy athoského typu. Přejímání a interpretaci uvedeného vzoru dokládá řada dalších osobitých architektonických znaků.^{viii} K velmi zajímavým poznatkům došla nedávná bádání. V pramenech existují důkazy o tom, že patriarcha Nikon žádal archimandritu Pachomije z Iverského kláštera na Athosu, aby mu zároveň s ikonou zaslal i plán kláštera.^{ix} Je ale možné, že stavitel chrámu nebo neznámý patriarchův poradce, jímž mohl být i Dionisij Ivirit, navrhl Nikonovi napodobit nikoliv athoské, nýbrž valašské vzory. Orientoval se přitom na ty, které vycházely z architektury Iverského kláštera – nejznámější z nich byly klášter Radu Vodă v Bukurešti [obr. 38] a chrám Stelea v Târgoviște.

Valašský vzor mohou dokládat konkrétní architektonické detaily: zachovaný dekor říms, zvláštnosti v konstrukci tamburů, zdvojená okna a kůry i předpokládané původní architektonické zdobení fasády, které není typické pro hlavní chrám Iverského kláštera na Athosu, nýbrž pro architekturu valašských metochů. Stejně prvky – tambury, ploché střechy s galeriemi a další detaily – mají i jiné dvě Nikonovy stavby – skit Zjevení Ježíše Krista kláštera Vzkříšení Ježíše Krista Nový Jeruzalém a chrám Povýšení svatého Kříže na ostrově Kij. Podle provedené rekonstrukce neměl tento chrám původně pět kupolí, ale tři, jak to doporučovala kniha církevních pravidel *Skrižal'* sestavená v Nikonově době, což je dalším sekundárním důkazem orientace na valašské vzory.^x

Uvedená fakta potvrzují oprávněnost závěru badatelů, že první kopie Iverské ikony, podepsaná mistrem Jamvlichem Romanovem, nevznikla na Athosu, ale na území Valašska, v jednom z metochů Iverského kláštera, což dokazují i technicko-technologická a paleografická zjištění.^{xi}

O inspiraci valašskými vzory svědčí ještě jeden postřeh. Všechny tři kláštery vybudované patriarchou Nikonem vykazují jednu krajinnou specifčnost – buď stojí na ostrově, nebo jsou obklopeny umělou vodní plochou. Této skutečnosti si povšimli mnozí badatelé a interpretovali ji jako realizaci symbolické představy kláštera jako ostrova svatých.^{xii} Aniž by

byl takový výklad odmítnut, lze nalézt prozaičtější důvody k zvolenému lokačnímu řešení. Jak známo, ani jeden ze zamýšlených athoských vzorů Nikonových klášterů není obklopen vodou. Podstatnou informaci k otázce možného inspiračního vzoru přináší vyprávění Pavla z Aleppa o návštěvě kláštera Radu Vodă, který byl metochem Iberského kláštera: „*Tento klášter se nachází na okraji města na vyvýšeném místě, je obklopen řekou i stojatými vodami a není k němu jiný přístup než po dřevěném mostě, takže jakmile by se most zbořil, byl by klášter zcela nepřístupný.*“^{xiii} Je tak možné předpokládat, že Nikonovi rádci v odpovědi na patriarchovu otázku ohledně vnější podoby Iverského kláštera popsali valašský metoch, cíleně zbudovaný jako pevnost.

Podle svědectví badatelů 19. století visela na galerii chrámu Valdajského kláštera po stranách hlavního vchodu plátina s portréty cara Alexeje Michailoviče a patriarchy Nikona. Ze srovnání těchto portrétů s ikonami vytvořenými mistry z Kuteinského kláštera v Orše vyplynulo, že tyto portréty jsou jejich dílem.^{xiv} Portréty se bohužel nedochovaly, proto není možné tuto hypotézu potvrdit. Je však evidentní, že umístění portrétů zakladatelů v chrámové chodbě odpovídá tradici, jež je široce rozšířená v moldavských a valašských chrámech. Informace o ní mohly pocházet z nejrůznějších zdrojů, moldavskými patriarchovými informátory počínaje a ruskými ikonopisci pracujícími v podunajských knížectvích konče. Podle svědectví Pavla z Aleppa byly rovněž na stěnách kláštera Radu Vodă umístěny portréty gospodarů. Podobné portréty mohly existovat i v litevském prostředí, které též náleželo do sféry řeckého vlivu.^{xv}

V souvislosti s umístěním zakladatelských portrétů do chrámu ve Valdajském klášteři je třeba připomenout i portréty patriarchy, cara a carevny na dřevěných deskách původně určených k malování ikon, jež doplňují Golgotský kříž v Novojeruzalémském klášteři a kříž-relikviář Kijského kláštera.^{xvi} Jak ukazují dochované památky, myšlenka autentických portrétů byla ruskému malířství první poloviny 17. století naprosto cizí, portréty zakladatelů proto nahrazovaly ikony patronálních světců. Praxe zobrazovat na ikonách zakladatele, jak stojí před chrámy postavenými za jejich prostředky, nebo prezentovat jejich portréty v chrámových interiérech má hluboké byzantské kořeny a rozšířila se i na Západě. V umění pravoslavného světa 17. století se taková zobrazení objevují jen na památkách vytvořených v moldavsko-valašském prostředí či pod jeho bezprostředním vlivem.^{xvii} Myšlenka zapojit přímo do kompozice ikony portrét zakladatele se uplatňuje u památek Iverského kláštera na Athosu nebo v knižní produkci moldavských a valašských tiskáren, jak se mohl Nikon dovědět od Dionisije Ivirita, jenž před příjezdem na Rus pracoval nějakou dobu ve valašské tiskárně v Câmpulungu.^{xviii}

Vznik podobizen zakladatelů, ale i kříže-relikviáře Kijského kláštera je možné spojovat s metochem Golias v Jasech, který, jak už bylo zmíněno, patřil klášteru Vatoped na Athosu. Podle názoru historiků právě odtud, a ne z athoského Vatopedu, byl v roce 1655 přivezen na Rus takzvaný Konstantinův kříž,^{xi} pod nímž vyrazilo ruské vojsko do bitev za rusko-švédské války v následujícím roce i do válek pozdějších.^{xx} Když Pavel z Aleppa líčil svou návštěvu kláštera Golias, připomínal velký pozlacený kříž s částičkou Životodárného Kristova kříže, vyrobený na objednávku moldavského hospodara Vasila Lupua jako jeho vklad do athoského Vatopedu a ukrytý v metochu před tureckým nebezpečím.^{xxi} Lze proto vyslovit předpoklad, že převezení starobylé relikvie spojené se jménem Konstantina Velikého z metochu na Rus spolu s vyprávěním o podpoře, kterou moldavský hospodar poskytoval athoskému metochu, mohly podnítit tvůrčího génia patriarchy Nikona k myšlence vytvořit ruskou Byzanc.

Uvedená fakta vedou k úvaze, že Nikonův ikonografický program byl do značné míry podmíněn představou o přenesení Byzance – vnímané v polovině 17. století prizmatem moldavsko-valašského paradigmatu – na Rus.

-
- ⁱ Kein, Kevin M.: *Before News Jerusalem: Patriarch Nikon 's Iversakii i Krestnyi Monasteries*. In: Russian History 398, 2012, s. 173–231; Gnutova, Svetlana V. – Ščedrina Xenija A.: *Kijskij krest. Krestnyj monastyr' i preobraženije sakral'nogo prostranstva v epochu patriarha Nikona*. In: Ijerotopija. Sozdanije sakral'nych prostranstv v Vizantii i Drevnjoj Rusi. Moskva 2006, s. 681–694.
- ⁱⁱ Sevast'janova, Svetlana K.: *Matěrialy k letopisi žizni i litěraturnoj dējatělnosti patriarha Nikona*. Moskva 2003.
- ⁱⁱⁱ Mochov, Nikolaj A.: *Očerki istorii moldavsko-russko-ukrainskich svjazej (s drevnėjšich vremjon do načala XIX veka)*. Kišiněv 1961, s. 175–177.
- ^{iv} Semenova, Lidija J.: *Kn'jažestva Valachija i Moldavija. Konec XIV–načalo XIX vv. (Očerki vněšněpolitičeskoj istorii)*. Moskva 2006, s. 168–209.
- ^v Allepskij Pavel, archidiakon: *Putěšestvije antiochijskogo patriarha Makarija v Rossiju v polovině XVII veka. Opisanije jego synom akchidiakonom Pavlom Allepskim*. (Po rukopisi Moskovskogo Glavnogo Archiva Ministěrstva Inostrannyh Děl). Perevod z arabskogo G. A. Murkosa. Moskva 2005, s. 66.
- ^{vi} Tamtěž, s. 67.
- ^{vii} Solovjova, Tat'jana B.: *O vzaimootnošenijach carskoj vlasti i patriaršestva po zemělnomu i finansovomu voprosam vo vtoroj polovině XVII veka v Rossii*. Vestnik Moskovskogo gosudarstvenno Universitěta. Serija 8. Istorija. 1978. s. 60–72.
- ^{viii} Vdovičenko, Marina V.: *Architěktura bolšich soborov XVII veka*. Moskva 2009, s. 142.
- ^{ix} Tamtěž.
- ^x Alferova, Galla V.: *K voprosu o stroitělnoj dējatělnosti patriarha Nikona*. In: Architěkturnoje nasledstvo 18, 1969, s. 30–44.
- ^{xi} Čencova, Vera G.: *Ikona Iverskoj Bogomatěri (Očerki istorii otnošenij Grečeskoj cerkvi s Rossijej)*. Moskva 2010, s. 271–280.
- ^{xii} Lebeděv, Lev, protoijerej: *Patriarch Nikon. Očerki žizni i dējatělnosti*. In: Bogoslovskije trudy 23, 1982, s. 139–150; Zelenskaja, Galina M.: *Svjatyni Novogo Jerusalima*. Moskva 2002.
- ^{xiii} Allepskij, P.: *Putěšestvije antiochijskogo patriarha Makarija v Rossiju v polovině XVII veka*, s. 592.
- ^{xiv} Silin, Pavel M.: *Istoričeskoje opisanije Valdajskogo Iverskogo monastyrja*. Sankt-Petěrburg 1885, s. 41.
- ^{xv} Sr. Sljuņkova, Innesa N.: *Chramy i monastyri Belarusi XIX veka v sostave Rossijskoj imperii*. Moskva 2009, s. 268.
- ^{xvi} Kämpfer, Frank: *Das Russische Herrscherbild. Von der Anfängen bis zu Peter dem Grossen*. Recklinghausen 1978, s. 157.
- ^{xvii} *Bibliografija romănėsce veche, 1508–1830*. Vol. 1. Bucarest 1903, s. 153.
- ^{xviii} Čencova, V. G.: *Ikona Iverskoj Bogomatěri*, s. 289–290.
- ^{xix} Čencova, Vera G.: *Pisec Nikolaj Armiriot i Krest carja Konstatina: K istorii svjazej Vatopedskogo monastyrja s Rossijej v XVII veke*. Palaeoslavica 19, 2011, s. 60–109.
- ^{xx} Fonkič, Boris L. „Krest carja Konstantina“ i „Golova Ioanna Zlatousta“. *Vatopedskije svjatyni v Moskve XVII veka*. In: Relikvii v iskusstve i kul'ture vostočnochristianskogo mira. Tězisy dokladov i matěrialy meždunarodnogo simpoziuma. Moskva 2009, s. 90–91.
- ^{xxi} Allepskij, P.: *Putěšestvije antiochijskogo patriarha Makarija v Rossiju v polovině XVII veka*, s. 67.